տեղիս՝ ըստ մեծի մասին ի վանօրայս եւ ի քաղաքս վարժարաններ հիմնել եւ բանալ եւ Հայ մանկտին կրթել եւ ուսուցանել:

Արդ այսքանը իբրեւ նախներգանք համարելով՝ պէտք է գիտել եւ քննել զանցեալն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, որում Ազգային եւ Եկեղեցական պատմութիւնք մեր յաւէտ կենդանի վկաներ են:

Ահաւասիկ ապացոյցներ:

Բայց որովհետեւ ցերրորդ դար Քրիստոնէութիւնն ի Հայաստան պայծառ հիմք եւ արմատ չէր հաստատած, եւ խառնաշփոթ եւ բազմայոյզ ժամանակներ լինելով հանդերձ՝ տակաւին Քրիստ. տարածման պատերազմը կմղեր եւ կմրցէր յաղթանակ տանել, վասն որոյ պարտ է երրորդ դարու առաջին քառորդէն սկսանիլ եւ քաղել մեր տեսութիւնքը:

(Շարունակելի)

ՎԱՀՐԱՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԱՆԿՈՒՆԻ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Ի ՎԵՐԱՅ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿՐՕՆԻ ՆԱԽԿԻՆ ՀԱՅՈՑ.

(Շարունակութիւն):

Է: — Այս նախարարների իշխանութիւնը ունէր մի փոքր պետութիւն և հրպատակներ՝ որ իրեն անձնանուէր էին: Ամեն գաւառի հասարակաց եկամուտքն առաջ դիզվում էր նախարարների արկղի մէջ. սոքա պահում էին միշտ նորանից մի մասն մատակարարութիւն տալու իւրեանց վերաբերեալ պետական պէտոյից, և ուղարկում էին միւս մասն Թագաւորի արկղին: Գաւառների բոլոր պաշտօնքը, նաև զինուորական ծառայութիւնքն նախարարներից էին վճարվում: Զօրաց կազմութիւնն նախարարաց էր վերաբերում, բայց մի գաւառի զօրաց դէպ ի միւս գաւառ տեղափոխութիւն կախեալ էր մի սպարապետի հրամանից՝ որոյ անուանումն կամ հրաժարացնելն վերաբերում էր միայնակ Թագաւորին: Նախարարներն պահում էին իւրեանց գաւառներումն մի այլ որոշեալ խումբ զօրաց քաղաքի պահպանողութեան համար, և տալիս էին միւս խմբերն Թագաւորի կարգադրութեան առ ի լցուցանել նոցա վարձը: Թագաւորներն գործ էին ածում հասարակօրէն զօրքերն պահելու համար իւրեանց պետութեան սահմանները, ճնշելու ապստամբներն կամ թէ պատերազմ անելու ընդդէմ թշնամւոյն: Գալով մէն մի ներքին պահպանողութեան, այդ պաշտօնն նախարարներն ունէին, և պահում էին զայն խմբերի միջոցաւ, որ իւրեանց մօտ էին լինում: Թագաւորի անձն միշտ յանձնուած էր ազգի մի ընտիր գնդի պահպանողութեան: Ամեն մի նախարար ունէր իւր հրամանի տակ և պահում էր իւր ծախքով 5, 8, 10, և մինչև 15 հազար մարդ. քանիցս անգամ տեսել են նոցա պատերազմել միմեանց հետ, մինչ անգամ իւրեանց Թագաւորի հետ, կամ թէ դրացի իշխանութեանց հետ առանց իւրեանց յատուկ վեհապետի հրամանի: Այն նախարարներն՝ որ այսպէս մի քանի հուչակաւոր գործեր են արել, միշտ շփոթուել են օտարներից՝ ընդ Թագաւորս երկրին *):

Ը: — Այդ նախարարներն էին մի և նոյն ժամանակ փոքր իշխաններ ի հօրէ որդի

(*) Չամչեան Ա. հատ. եր. 214.

ժառանգական. նոցա շքեղութիւնն համահաւասար էր թագաւորի հետ։ Մի գիտուն Յոյն մատենագիր *) նկարագրում է հետագայ կերպիւ այդ նախարարների հագուստն. "Կրումէին, ասում է Պրոկոպ, մի մեկնոց հիւսուած մի ձկան ասխատակից՝ որ կոչումէին պէնո, և որ ձգումէ արեգակում պայծառութիւն և ճաճանչք ներկուած զանազան տեսակ հաճոյական գոյներով։ Այդ մեկնոյն կապուած էր ձախի ուսի վերայ ոսկէ կոճակներով, որոնք զարդարուած էին թանկագին քարերով. Իրեք շղթայ հաւասարապէս ոսկից զարդարուած յակինթներով կախվում էր նորանց կուրծքի վերայ։ Նոցա կրած հագուստն մեկնոցի ներքեւից ծիրանեգոյն էր. Նոքա մի գօտի ունէին մետաքսից ոսկէծոպերով, և նոցա նոյնպէս կիսակօշիկն բարձրանում էր մինչև ծնկներն։

Ըստ Մովսէսի Խորենացւոյ**)՝ թագաւորի տեղապահներն եւ կարող էին ըլնել իւրեանց գլխին մի թագ զարդարեալ թանգագին քարերով, զգենուլ թագաւորական ապարօշ, կախել ականջագինտներ. Նոքա կարող էին ուտել թագաւորի սեղանի վերայ ոսկէ գդալով, և խմել նոյնպէս ոսկէ բաժակներով. ըստ վկայութեան Ղազար Փարպեցւոյ *)՝ նորանց միայն պակասումէր թագաւորի մականունն, առանց որոյն եւ նոցանէ իւրաքանչիւրն վայելում էր իւր գաւառումն մի վեհապետի բոլոր առաւելութիւնքն, և այդպիսաբար ամենն ունէին իւրեանց որոշեալ բարձն նստելու համար ատեանի սրահումն թագաւորի հետ **)։

Թ. — Արշակունեաց առաջին թագաւորների ժամանակ, Հայաստանն բաժանուած էր 24 մեծ գաւառների, որք իւրեանց ընդարձակութեան մասին կոչվում էին երկիր կամ պետութիւն։ Ամեն մի պետութեան մէջ կար երկու կամ երեք նախարարներ, բայց Տիգրան Բ Հռոմայեցիներից յաղթուելեն զկնի աւելացրաւ նոցա թիւն և համաշխարհական դարեթուի առաջին դարի միջումն հաշվում էին արդէն 120 նախարարութիւնք Հայաստանի գաւառներումն ***)։ Նահապետաց կամ թէ գաւառաց գլխաւորների թիւն 190 էր Մեծ Հայաստանումն, իսկ Փոքր Հայաստանին դրեթէ էր միւսի կէսն։ Չորրորդ դարու վերջումն կար արդէն 400 նախարարական գերդաստանք ****) և այս չափազանց թիւն նպաստեց յոյժ տէրութեան անկման՝ որ քիչ ժամանակից յետոյ պատահեցաւ։

Ժ. — Թէև Հայաստանի նախարարներն նախանձախնդիր իւրեանց իրաւանց մըրցէին բազում անգամ թագաւորութեան

(*) Պրօ. յաղագս շին. գիր Գ. գլ. 1.

(**) Մովսէս Խոր. Գիրք. Բ գլ. Է. էջ 164. Վենետիկ։ — Անշուշտ այս բան հայի յայն, որ ասում է Խորենացին Հրեայ Բագարատի համար՝ երբ Վաղարշակ Ա շնորհեց նմա "կոչել թագադիր և ասպետ և առանց ոսկւոյ և ականց զկրտսեր մարգարիտն երեքակէն փոքրական ածել".

Ծ. Թ.

(*) Ղազ. Փար. էջ 140.

(**) Մեսրոպայ պատ. Թագա. գրատ. ձեռագրաց մէջ։

(***) Պլինոս. պատ. բնա. գիր. Զ. գլ. 9.

(****) Մեն ibid.

իշխանութեան դէմ, և կշռէին միշտ նորա կարողութիւնն, այդու ամենայնիւ ոչ սակաւ պատիւ ունէին՝ որպէս ունէր ժողովուրդն դէպի Թագաւորական իշխանութիւնն: Սորա անձն և իւր ընտանեաց անդամքն նուիրական էին: Մի անգամն աւելի այս երկրի Թագաւորներն պատերազմ ունեցան նախարարաց հետ. շատ անգամն աւելի սոքա զէնք առին նոցա դէմ, բայց երբէք չը դաւաճանեցին նոցա կենաց ոչ Թոյնիւ և ոչ էլ սպանութեամբ: Հայաստանի պատմութիւնն Թունաւորեալ Թագաւորի մի օրինակ է ընծայում, այդ է Տրդատ Թագաւորինն՝ որ առանց նախարարների յօժարութեան ուզեց փոխել երկրային կրօնն, և եղև առաջին իշխանն՝ որ հրաման տուաւ յամի 301 Քրիստոնէութեան հասարակական հաստատութիւնն ի բոլոր գաւառս Հայաստանի: Երկրի պատմագիրներն անգամ միաբան չեն այդ Թունաւորութեան մասին: Եթէ ճշմարիտ եղած լինէր՝ այդ երկրի բոլոր քրիստոնեայ պատմագիրներն զանց չէին առնել զայն յիշելու, և գորանալ պիտի արած լինէին մի արժանաւոր կշտամբանք ապստամբ նախարարներին և բոլոր նորանց՝ որ դեռ յարած էին երկրի հին կրօնքին: Եթէ այս ծանր յանցանքն տեղի ունեցած լինէր, զայն գործած կը լինէին այն շատ հռչակաւոր կրօնափոխութեան ժամանակ՝ և ոչ զկնի քառասուն ամաց՝ երբ արքայն արդէն ընկճուած էր ծերութեան հասակի ներքև:

Երկրի նախարարաց գլխաւորների մինն կոչեցեալ Մանուէլ Մամիկոնեան զըրգռուելով վրէժխնդրութեան և ապըստամբութեան մտքով ընդդէմ Վարազդատ Հայաստանի Թագաւորին՝ պատերազմ բացաւ նորա վերայ 385 Թուին: Ուրիշ նախարարաց նպաստիւք գրաւեց մի և նոյն ժամանակ երկրի զօրաց խմբի ընդհանուր հրամանատարութիւնն. բայց Թագաւորն հաւաքեց իւր կողմից մի զօրաց խումբ բաւականաչափ Թուով, և երկու կուսի գունդերն աշտանակեցին ի մարտ: Մի ահարկու պատերազմի մէջ Թագաւորն Թշուառութիւն ունեցաւ անկանել մի գնդի կարողութեան ներքոյ՝ որին հրամայում էին այդ մի և նոյն նախարարի որդիքն, որք ուզում էին սպանել. բայց իրեանց հայրը վազեց խոյն նորանց կոչելով, "Զգուշ կացէք՝ երբէք չը լինիք տիրասպան,,: Նախարարն տուաւ այն ժամանակ Թագաւորին կեանք և ազատութիւն՝ նորան հայթայթելով հարկաւոր դիւրութիւնքն՝ դուրս գալու տէրութիւնից բոլոր ապահովութեամբ *): Շփոթութեան՝ յեղափոխութեան և կամ անիշխանութեան ժամանակ Թագաւորական ընտանիքն միշտ երկիւղածութեամբ յարգուած էր, և իւր աստիճանին պարտաւպատշաճ յարգանօք և ակնածութեամբ պահուած էր: Թագաւորական ընտանեաց երկասեռ բոլոր իշխանազուներին տալիս էին որոշեալ մականունն, Սեռան կամ Սեռանէ: Ըստ օրինաց երկրի, նոքա երբէք չէին կարող միջամուխ լինել կառավարութեան տնտեսական կամ քաղաքական գործոց մէջ, և նոցա անձը ապահով էր կացուցած շփոթութեանց և յեղափոխութեանց վտանգի երեսից:

(Շարունակելի)

Թ. ՕՐ. ՍՈՖԻԱ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆՑ.

(*) Բուս. Բիւզ. ibid.